

Tarmiškumo matavimas: diskusinis tyrimų modelis

Vytautas Kardelis

Lietuvių kalbos katedra, Taikomosios kalbotyros institutas, Vilniaus universitetas
El. paštas: vytautas.kardelis@flf.vu.lt
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4186-2830>

Santrauka. Šio straipsnio svarbiausias tikslas mokslinei diskusijai pasiūlyti kalbinio elgesio tyrimo ir tarmiškumo matavimo modelį. Kad tikslas būtų pasiektas, yra keliama šie uždaviniai: 1) trumpai apžvelgti ir įvertinti ligšiolinius kalbinių nuostatų ir kalbinio elgesio tyrimus, 2) susisteminti duomenų gavimo ir duomenų analizės būdus, 3) diskusijai pateikti kalbinio elgesio tyrimo ir tarmiškumo matavimo modelį.

Diskusijai siūlomas kalbinio elgesio dėmens tyrimo ir tarmiškumo matavimo modelis iš dalies patikrintas ir atliktu žvalgomuoju tyrimu, tačiau šio tyrimo rezultatai bus aptariami kitoje publikacijoje. Šiame straipsnyje telkiamasi tik ties metodiniais klausimais.

Kalbinio elgesio tyrimo modelį sudaro dvi dalys. Pirmoji – duomenų gavimas, antroji – gautų duomenų analizė. Duomenų gavimo dalį sudaro du komponentai: 1) informantų atranka ir 2) empirinės medžiagos korpuso formavimas. Empirinės medžiagos korpuso formavimo komponentą sudaro penki iš dalies savarankiški, iš dalies tarpusavyje susiję punktai: 1) anketavimas duomenų gavimo pradžioje, 2) kūrybinės užduotys, 3) laisvasis pokalbis, 4) giluminis interviu, 5) anketavimas duomenų gavimo pabaigoje.

Kalbinio elgesio tyrimo modelio dalis susijusi su gautos empirinės medžiagos analize. Duomenų analizės dalį sudaro trys komponentai: 1) kūrybinės užduoties, laisvojo pokalbio bei giluminio interviu metu gautų įrašų (tekstų) techninis parengimas, 2) lingvistinė analizė, atliekama pritaikius distribucijos lentelių metodą, 3) tarmiškumo matavimas ir kalbinės distancijos skaičiavimas.

Raktažodžiai: dialektologija, perceptyvoji dialektologija, kalbinis elgesys, tarmiškumas, tarmiškumo matavimas, tarminiai duomenys.

Dialectality Measurement: A Research Model for Discussion

Abstract. The aim of this article is to propose a model for studying linguistic behavior and dialectality measurement for scientific discussion. To achieve the goal, the following tasks are set: 1) to briefly review and evaluate the previous studies on linguistic attitudes and linguistic behavior, 2) to systematize the methods of data collection and data analysis, 3) to develop a model for studying linguistic behavior and to present dialectality measurement for discussion.

The proposed model for studying linguistic behavior and dialectality measurement has been partially verified through an exploratory study, but the results of this study will be discussed in another publication. Now the focus is only on methodological questions.

The research model consists of two parts. The first is data collection the second is data analysis. The data collection part consists of two components: 1) selection of informants and 2) formation of a corpus of empirical material. The empirical material corpus formation component consists of five partly independent, partly interrelated points:

Received: 2023-09-10. **Accepted:** 2024-01-08

Copyright © 2023 Vytautas Kardelis. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

1) A questionnaire at the beginning of data collection, 2) Creative tasks, 3) Free conversation, 4) Detailed interview, 5) A questionnaire at the end of data collection.

The data analysis part consists of three components: 1) Technical preparation of the recordings (texts) obtained during the creative task, free conversation and detailed interview, 2) Speech analysis, carried out after applying the distribution tables method, and 3) Dialectally measurement and calculating linguistic distance.

Keywords: dialectology, perceptual dialectology, linguistic behavior, dialectality, dialectality measurement, dialectal data.

Straipsnio tikslas, uždaviniai

Paskutiniuoju šio amžiaus dešimtmečiu lietuvių lingvistikos erdvėje teigiamą pagreitį įgavo perceptyvioji dialektologija, išaugo bei sustiprėjo domėjimasis gyventojų kalbinėmis nuostatomis ir jų kalbiniu elgesiu. Tokio pobūdžio tyrimai, be jokios abejonės, yra didelės svarbos. Centrinė kalbos figūra ir svarbiausio vaidmens atlikėjas yra kalbėtojas, todėl keliami klausimai: kaip kalbėtojai suvokia kalbą, kokios yra suformavusios vienokios ar kitokios kalbinės nuostatos, kurios nuostatos keičiasi ir kokios formuojasi naujos, kaip kalbiškai elgiamasi skirtingose situacijose ir atsakymų į šiuos klausimus paieška svariai prisideda aiškinantis ir norint suprasti ne tik kalbos variantiškumo ir kitimo procesus, bet ir patį kalbos fenomeną.

Šio straipsnio svarbiausias **tikslas** – mokslinei diskusijai pasiūlyti kalbinio elgesio tyrimo ir tarmiškumo matavimo modelį. Kad tikslas būtų pasiektas, keliami šie **uždaviniai**: 1) trumpai apžvelgti ir įvertinti ligšiolinius kalbinių nuostatų ir kalbinio elgesio tyrimus, 2) susisteminti duomenų gavimo ir duomenų analizės būdus, 3) diskusijai pateikti kalbinio elgesio tyrimo ir tarmiškumo matavimo modelį.

Diskusijai siūlomas kalbinio elgesio dėmens tyrimo ir tarmiškumo matavimo modelis iš dalies patikrintas ir atliktu žvalgomoju tyrimu¹, tačiau šio tyrimo rezultatai bus aptariami kitoje publikacijoje. Dabar telkiamasi tik ties metodiniais klausimais.

Tyrimų apžvalga

Šiuo metu matyti dvi ryškios Lietuvos gyventojų kalbinėmis nuostatomis ir kalbiniu elgesiu besidominčios ir šio pobūdžio tyrimus plėtojančios paradigmos. Pirmąją sąlygiškai galima pavadinti *perceptyviosios dialektologijos*, o antrąją – *sociolingvistinių tyrimų* paradigma.

Perceptyviosios dialektologijos Lietuvoje pradininkė yra Daiva Aliūkaitė, maždaug nuo 2007 metų nuosekliai plėtojanti šios srities tyrimus². Pastaraisiais metais prie šios plėtotės svariai prisideda Danguolė Mikulėnienė, Agnė Čepaitienė (Pukevičiūtė), Laura Brazaitienė (Geržotaitė), dirbančios Lietuvių kalbos institute, kuris tampa vienu iš svarbiausių perceptyviosios dialektologijos tyrimų centru. Minėtosios perceptyviosios dialektologijos specia-

¹ Žvalgomojo tyrimo pagrindas – Gabrielos Marijos Forgeron magistro darbas „Jaunimo kalbinės nuostatos: rytų aukštaičių atvejis (perceptyviosios dialektologijos perspektyva)“ (Forgeron 2021).

² Publikacijų sąrašą žr.: <http://lki.lt/be-kategorijos/prof-dr-daiva-aliukaite/#1671948400525-f29d9c06-43dc>

listės savarankiškai ir bendradarbiaudamos tarpusavyje, pasitelkusios ir daugiau kolegijų bei kolegų, yra publikavusios nemažai straipsnių³. Bet aiškiausiai lietuvių perceptyviosios dialektologijos paradigmos tyrimų kryptys ir perspektyvos brėžiamos monografijose „Kalbos variantiškumas ir jo vertinimas perceptyviosios dialektologijos požiūriu: variantų ir vietų vaizdiniai“ (Aliūkaitė et al. 2017) ir „Lietuvių kalbos variantai: tyrėjo ir paprastojo kalbos bendruomenės nario perspektyvos“ (Aliūkaitė et al. 2020).

Sociolingvistinių tyrimų paradigma yra susiformavusi Vilniaus universiteto Taikomosios kalbotyros instituto Lituanistinių studijų katedroje. Jau pats paradigmos įvardijimas aiškiai sako, kad vykdomi tyrimai turi stiprų sociolingvistinį pamatą, be to, jie apima tikrai platų nagrinėjamų temų spektrą. Tirtos ir tiriamos kalbos didžiuosiuose Lietuvos miestuose, regioniniai kalbų vartojimo Lietuvos miestuose ypatumai, tarmės Lietuvos miestuose, tapatybės ir kalbos sąsajos, emigrantų kalba ir tapatybė, gyventojų kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys. Tyrimų rezultatai, be atskirų straipsnių, publikuoti kolektyvinėse monografijose: „Miestai ir kalbos“ (2010), „Miestai ir kalbos II“ (2013), „Emigrantai: kalba ir tapatybė“ (2015), „Emigrantai: kalba ir tapatybė II. Keturi sociolingvistiniai portretai“ (2019), „Sociolingvistinė Lietuvos panorama. Kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys“ (Ramonienė et al. 2022).

Kadangi šio straipsnio objektas yra tiesiogiai susijęs su tarmėmis, tai šiek tiek stabilėsiu pirmiausiai prie *perceptyviosios dialektologijos* paradigmos tyrimų ir jau minėtų monografijų tyrimo tikslų. Jų pavadinimuose minimi „kalbos variantiškumas“ ir „lietuvių kalbos variantai“ sudaro binarinę sistemą: vienas jos dėmuo yra standartinė kalba⁴, kitas – monografijų autorių įsivaizduojami regiolektai. Tai ir yra tyrimo objektas. Monografijos „Kalbos variantiškumas ir jo vertinimas perceptyviosios dialektologijos požiūriu: variantų ir vietų vaizdiniai“ (Aliūkaitė et al. 2017) tikslas buvo „[i]štirti **geolingvistinę**⁵ paprastųjų kalbos bendruomenės narių **kompetenciją**, kuri monografijos autorių suprantama kaip **žinios ir gebėjimai** atpažinti **kalbos variantiškumą** ir jį susieti su įvairaus pobūdžio arealais: 1) geografiniais (t. y. teritoriško kintamaisiais); 2) socialiniais (t. y. socialiniais kintamaisiais); 3) kultūriniais (t. y. kultūriniais kintamaisiais / kultūrinėmis dimensijomis)“ (Aliūkaitė et al. 2017, 20).

Antrosios monografijos „Lietuvių kalbos variantai: tyrėjo ir paprastojo kalbos bendruomenės nario perspektyvos“ (Aliūkaitė et al. 2020), kur atsiranda ir naujas žiūros taškas – tyrėjo ir paprastojo kalbos bendruomenės nario perspektyvos, tikslas – „tirti paprastųjų kalbos bendruomenės narių **percepcinę kompetenciją**.“ (Aliūkaitė et al. 2020, 19).

Abejose monografijose tiriamos skirtingų „geolektų“ zonose esančių gimnazijų moksleivių geolingvistinės ir percepcinės kompetencijos. Paprasčiau tariant, nuosekliai plėtojama bent jau dalies Lietuvos moksleivių dialektologinių ir kitų kalbos sistemos, taip pat ir geografijos žinių patikra. Šie tyrimai, be jokios abejonės, yra svarbūs ne vien perceptyviosios

³ Publikacijų sąrašą žr.: <http://lki.lt/geolingvistikos-centras/>

⁴ Monografijos autorės vartoja terminą *bendrinė kalba*. Šiame straipsnyje vartosis *standartinės kalbos* terminą (žr. Smetonienė, Smetona, Valotka 2016).

⁵ Visur čia paryškinta mano – V. K.

dialektologijos specialistams, nes gana aiškiai rodo ne tik gimnazistų supratimo apie standartinę kalbą lygį, bet ir gilesnius su lietuvių kalbos mokymu gimnazijose susijusius probleminius dalykus (plg. išvadas: Aliūkaitė et al. 2017, 285–287).

Trumpai tariant, monografijose keliami šie svarbiausi klausimai: ar gimnazistai supranta, kas yra standartinė kalba ir gali jos plotą parodyti žemėlapyje; ar atpažįsta ir gali žemėlapyje parodyti tarminius varietetus; kokios yra gimnazistų nuostatos tarminių varietetų atžvilgiu.

Sociolingvistinių tyrimų paradigmos darbuose tyrimų spektras, kaip jau minėta, gerokai platesnis. Čia aptartos kalbos didžiuosiuose Lietuvos miestuose, pateikti miestų sociolingvistiniai portretai (Miestai ir kalbos, 2010), nagrinėtas kalbos ir teritorijos klausimas, aiškintasi tapatybės ir kalbų vartojimo santykis (Miestai ir kalbos II. Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis 2013), daug dėmesio skirta emigrantų kalbai ir tapatybei (Emigrantai: kalba ir tapatybė 2015; Emigrantai: kalba ir tapatybė II. Keturi sociolingvistiniai portretai 2015) ir nupiešta sociolingvistinė Lietuvos panorama, kur telkiamasi ties gyventojų kalbinėmis nuostatomis ir kalbiniu gyventojų elgesiu (Ramonienė et al. 2022). Šiuose darbuose atsirado vietos ir tarmių dalykams: buvo nagrinėjama tarmių padėtis mieste, vėliau – etnografiniuose regionuose ir kaime (Kliukienė 2010, 91–105; Ramonienė 2013, 75–90; Kliukienė 2013, 91–103; Dabašinskienė, Dagilytė 2013, 105–123; Kalėdienė 2013, 125–151), taip pat domėtasi standartinės kalbos ir tarmių santykiu bei aptarta tarmių vieta XXI amžiaus Lietuvoje (Jakaitė-Bulbukienė 2022, 161–179; Ramonienė 2022, 183–205).

Svarbiausi su tarmėmis susiję klausimai, kuriuos kelia *sociolingvistinių tyrimų* paradigma, yra: ar respondentai moka tarmę; ar respondentai vartoja tarmę ir jeigu taip, tai kokiomis aplinkybėmis; kokios respondentų nuostatos tarmių atžvilgiu.

Abiejų paradigmų atveju išsikeltiems tyrimo tikslams pasiekti yra itin svarbus instrumentarijus, kurį sudaro duomenų gavimo būdai ir duomenų analizės metodai. Abi paradigmos juos naudoja šiek tiek kitokius, todėl aiškumo ir vaizdumo dėlei instrumentarijus apibendrinsiu lentelėse. Iš pradžių *perceptyviosios dialektologijos* paradigmos duomenų gavimo ir analizės apibendrinimas, žr. 1 lentelę.

1 lentelė. *Perceptyviosios dialektologijos* paradigmos duomenų gavimo ir analizės apibendrinimas

Duomenų gavimas	Duomenų analizė
Tiriamųjų atrankos kriterijai	Dialektometrijos metodai: <i>Gabmap</i> programa (medžiagos rengimas, žemėlapių kūrimas, statistinė analizė)
Tikslinės tyrimo grupės sudarymas	Verčių žemėlapiai, skirtumų (linijų/spindulių) arba tinklų žemėlapiai, klasterinė analizė
Tiriamųjų punktų nustatymas	Svorinio vidurkio klasterinė analizė (pieštinių žemėlapių duomenims)
Kompleksinis anketos modelis, į kurį integruota ir verbalika, ir vizualika, taip pat diskurso metodai	Kokybinė tyrimo rezultatų interpretacija (vertinamųjų žodžių, reikšminių žodžių technika; kalbinės gimtinės išvalgos, artumo efekto samprata, objektyviojo tarmiškumo sklaidos duomenys)
Žemėlapių užduotys	
Tarminiai tekstai-stimulai, tekstų stimulynas	

Išsamiau apie *perceptyviosios dialektologijos* paradigmos taikomus tyrimo instrumentus ir jų subtilybes žr. Aliūkaitė et al. 2017, 50–64.

2 lentelėje apibendrinau *sociolingvistinių tyrimų* paradigmos taikomą duomenų gavimo ir jų analizės instrumentariją.

2 lentelė. *Sociolingvistinių tyrimų* paradigmos duomenų gavimo ir analizės apibendrinimas

Duomenų gavimas	Duomenų analizė
Tiriamųjų atrankos kriterijai (atsitiktinė daugiapakopė atranka; didžiausio variantiškumo principas; patogios imties ir „sniego gniūžtės“ metodai)	Aprašomosios ir išvadų statistikos metodai
Tikslinės tyrimo grupės sudarymas	Kompiuterinė programa <i>Teleform</i>
Teritorinių vienetų atranka	SPSS/PC programinė įranga
Kiekybinė apklausa (ir internetinė)	Sociolingvistiniai žemėlapiai
Apklaustos tiesioginio interviu būdu	Regioninė analizė
Kokybiniai giluminiai interviu	
Giluminiai pusiau struktūruoti interviu	
Modifikuotas kaukės testas	
Implikacinių asociacijų testas	

Išsamiau apie *sociolingvistinių tyrimų* paradigmos naudojamus tyrimo instrumentus ir duomenų analizės metodus žr.: Ramonienė et al. 2022, 11–23.

Smulkiau abiejų paradigmu duomenų gavimo ir jų analizės būdų ir metodų čia negrąžinsiu, užteks ką tik pateiktų apibendrinimų. Svarbu tik pabrėžti, kad *perceptyviosios dialektologijos* paradigmos svarbiausias įrankis duomenims gauti yra anketavimas (kompleksinės anketos modelis; nors yra daromi ir įrašai), o *sociolingvistinių tyrimų* paradigma naudoja ne tik anketavimą, bet ir įvairaus pobūdžio interviu, kurie įrašomi į diktofoną.

Turint galvoje teorines tyrimo prieigas ir metodologiją, patrauklesnis pasirodė *sociolingvistinių tyrimų* paradigmos naudojamas modelis, ypač aiškiai ir suprantamai apibrėžtas kolektyvinėje monografijoje „Sociolingvistinė Lietuvos panorama. Gyventojų kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys“ (Ramonienė et al. 2022, 13–18).

Kalbinių nuostatų ir kalbinio elgesio teoretikai ir praktikai sutaria dėl jų sudėtingumo ir daugiasluoksniškumo. Taip pat pabrėžiama, kad tai yra sudėtingas psichologinis konstruktas, kurio neįmanoma tiesiogiai stebėti ir suvokti (plg. Ramonienė et al. 2022, 13 ir nurodytą literatūrą). Dar galima būtų pridurti, kad tai ne vien psichologinis, bet ir socialinis bei kognityvinis, taip pat ir interakcinis konstruktas. Interakcija ypač svarbų vaidmenį vaidina duomenų gavimo procesuose.

Patraukliai atrodo jau minėtoje monografijoje aprašytas trinarės nuostatų struktūros teorinis modelis, kurį sudaro *kognityvinis*, *emocinis* ir *elgesio* dėmenys. Teoretikai domisi, kaip tie trys dėmenys sąveikauja tarpusavyje, kiek jie turi savarankiškumo, koks jų lyginamasis svoris (žr. Ramonienė et al. 2022, 14 ir nurodytą literatūrą).

Kadangi toliau mano dėmesys kryps ne į kalbines nuostatas, bet į kalbinį elgesį, tai kognityvinio ir emocinio dėmenų čia plačiau neaptarsiu (išsamiau žr. Ramonienė et al. 2022, 14–16). Svarbiausias čia bus trečiasis – elgesio – dėmuo, kuris, anot tyrėjų, kelia daugiausiai klausimų ir diskusijų (žr. ten pat). Viena vertus, su tuo didžia dalimi galima sutikti, bet, kita vertus, elgesio dėmens veikimą, palyginti su kognityviniu ir emociniu dėmenimis, tam tikrais atvejais galima daugiau mažiau objektyviai patikrinti. Tačiau tiek *perceptyviosios dialektologijos*, tiek *sociolingvistinių tyrimų* paradigmos tokių tiesioginių ir aiškių elgesio dėmens tyrimų, susijusių būtent su tarmėmis, o ne kuriais kitais varietetais, regis, nėra atlikusios, todėl atsiveria galimybės padiskutuoti apie tokių tyrimų metodiką.

Diskusinis kalbinio elgesio tyrimo ir tarmiškumo matavimo modelis

Sąvokų struktūra

Prieš pristatant diskusinį modelį pravartu pristatyti su juo susijusių sąvokų sistemą.

Tarmiškumo matavimo skalė. Tarmiškumo skalė gali būti kombinuota. Viena vertus, tarmiškumui matuoti galima taikyti dichotominę matavimo skalę, kurią taikant, požymių reikšmės yra priskiriamos prie vienos iš dviejų galimų kategorijų: šiuo atveju – *maksimalus tarmiškumas* : *minimalus tarmiškumas*. Dichotominės skalės viduje galima įkomponuoti ranginę matavimų skalę, kur tiriamieji objektai gali būti sudėlioti matuojamo požymio didėjimo arba mažėjimo tvarka. Vartojant šią skalę galima teigti, kad vieno objekto požymio reikšmė didesnė, lygi ar mažesnė už kito objekto.

Maksimalus tarmiškumas: kalbinių ypatybių (fonologinių, morfologinių, sintaksinių, leksinių) visuma, būdinga tam tikram diatopiniam lietuvių kalbos ploto vienetui ir matoma informantų diskursuose. Lietuvių dialektologijoje kalbant apie diatopinius varietetus remiamasi Alekso Girdenio ir Zigmo Zinkevičiaus lietuvių kalbos tarmių klasifikacija. Pagal šią klasifikaciją yra parengta ir „Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija“ (Bacevičiūtė et al. 2004), kurios medžiaga remiamasi ir pačiuose naujausiuose ir moderniausiuose lietuvių dialektologijos tyrimuose (plg. Mikulėnienė et al. 2019). Taigi maksimaliam tarmiškumui apibrėžti ir parodyti galima remtis „Lietuvių kalbos tarmių chrestomatijoje“ susistemintomis ir aprašytomis tarminėmis ypatybėmis.

Minimalus tarmiškumas. Bent viena kalbinė ypatybė (fonologinė, morfologinė, sintaksinė, leksinė), būdinga tam tikram diatopiniam lietuvių kalbos ploto vienetui ir matoma informantų diskursuose.

Varijuojantis tarmiškumas. Kalbinių ypatybių visuma ranginėje matavimo skalėje tarp maksimalaus ir minimalaus tarmiškumo.

Subjektyvusis tarmiškumas: tų kalbinių ypatybių visuma, kurias įvardija ir su konkrečiu diatopiniu lietuvių kalbos ploto varietetu susieja pats kalbėtojas.

Deklaruojamas tarmiškumas: kalbėtojo pozicija tarmiško kalbėjimo atžvilgiu. Tai iš esmės yra atsakymas į klausimą: *ar (tam tikromis aplinkybėmis) kalbate tarmiškai?*

Kalbinė distancija: vienokiu ar kitokiu formalizuotu matavimu parodoma variacija: a) tarp standartinės kalbos ir kurio nors diatopinio varieteto (šnektos) bei b) variacija diato-

pinio varieteto viduje tarp maksimalaus ir minimalaus tarmiškumo, iš esmės realizuojama varijuojančio tarmiškumo kintamaisiais (fonologinėmis, morfologinėmis, sintaksinėmis, leksinėmis ypatybėmis ir jų sąveika).

Dar galima pridurti, kad *perceptyviosios dialektologijos* paradigma vartoja ir kitokias sąvokas, pavyzdžiui, *objektyviojo ir subjektyviojo tarmiškumo*. Objektyviojo tarmiškumo požymius ir vertę yra nagrinėjusi ir aptarusi Daiva Aliūkaitė (2019). Ji konstatuoja, kad „<...> dar kartą susiedami vertintojo ir tyrėjo perspektyvas, turime pripažinti, kad iš kalbinių nuostatų ir variantų percepcijos gali būti (re)konstruojami ne tik **objektyviai objektyvus** tarmiškumas ar **subjektyviai objektyvus** tarmiškumas, kurie vartotojui ir vertintojui yra vienodai objektyvūs; bet ir **objektyvaus pamato subjektyvus** tarmiškumas ir **subjektyvaus pamato subjektyvus** tarmiškumas.“ Taip pat pabrėžia, kad „<...> vertinant empirinę nuostatų ir percepcijos medžiagą, visiškai atriboti šių [objektyviojo vs subjektyviojo tarmiškumo] parametrų negalima. Todėl šiame straipsnyje, aiškinantis, kas paprastajam kalbos vertintojui ir vartotojui yra objektyviai objektyvus tarmiškumas ir subjektyviai objektyvus tarmiškumas, kokie jų požymiai ir vertė, pagal poreikį įtraukiama ir subjektyviojo tarmiškumo dedamoji.“ (Aliūkaitė 2019, 69–70).

Galima tik apgailestauti, kad autorė nepanagrinėjo **objektyviai subjektyvaus** ir **subjektyviai subjektyvaus**, taip pat **objektyvaus pamato objektyvaus** bei **subjektyvaus pamato objektyvaus** tarmiškumo požymių ir vertės; kol tai nepadaryta, tarmiškumo požymių ir vertės struktūra dar nėra visiškai išsami, bet greičiausiai bus papildyta ateityje.

Diskusinis modelis

Atsižvelgus į esamus tyrimus ir jų metodologiją bei pasinaudojus gerąja ir *perceptyviosios dialektologijos*, ir *sociolingvistinių tyrimų* paradigmų bei užsienio lingvistų metodologine patirtimi bei tyrimų rezultatais, diskusijai galima pasiūlyti *kalbinio elgesio* tyrimams ir *tarmiškumo matavimui* skirtą modelį.

Dažniausiai ir kalbinių nuostatų, ir kalbinio elgesio tyrimai (ne išimtis čia ir abi lietuviškos paradigmos) yra trumpalaikiai, kitaip dar vadinami „skerspjūvio“ (angl. *cross-sectional*), momentiniais, vienkartiniais tyrimais. Tačiau sociologijoje ir sociolingvistikoje gerai žinomi ir ilgalaikiai, arba *longitudiniai* (angl. *longitudinal*) tyrimai⁶ (išsamiau žr. Kardelis 2017, 308–312). Sociolingvistikoje ir dialektologijoje taip pat plačiai vystomi vadinamieji *realiojo laiko* (angl. *real-time*) ir *stebimojo laiko* (angl. *apparenttime*) tyrimai (žr., pavyzdžiui, Siebenhaar 2002; Streckenbach 2019; Vergeiner, Elspaß, Wallner 2021; Vergeiner, Wallner, Bülow. 2021). Taigi diskusijai siūlomo *kalbinio elgesio* modelio teorinis ir metodologinis pagrindas būtų ilgalaikiams ir stebimojo laiko tyrimams taikomi metodai, derinami su „skerspjūvio“ ir realaus laiko metodais ir teoriniais principais. Toks kompleksinis požiūris, manau, leistų pasiekti tikslesnių, objektyvesnių ir išsamesnių tyrimų rezultatų. Čia siūlomas modelis toli gražu nėra baigtas ir iki galo kompleksiškas, tai yra tik

⁶ Atrodo, kad ilgalaikiai kalbinių nuostatų tyrimų lietuvių lingvistikos erdvėje kol kas yra tik užuomazgos – čia galima minėti straipsnį „Lietuvos gyventojų nuostatos: konstanta ar pokyčiai?“ (Vilkienė 2022).

tam tikras bandymas, kuris vėliau, kaupiant vis daugiau duomenų, gali būti pertvarkomas ir gerinamas. Į klausimą, kaip jis veikia ir ar iš tiesų pasiteisina, atsakyti galima, be abejoj, tik išbandžius modelį praktiškai.

Kalbinio elgesio tyrimo modelį sudaro dvi dalys. Pirmoji – duomenų gavimas, antroji – gautų duomenų analizė.

Duomenų gavimo dalį sudaro du komponentai: 1) informantų atranka ir 2) empirinės medžiagos korpuso formavimas.

Informantų atrankos komponentą sudaro du punktai: a) tikslinės tyrimo grupės sudarymas ir b) informantų atranka, kuriai reikia pasitelkti atrankos instrumentą, tą atranką įvykdyti praktiškai, atsižvelgiant į tyrimo etikos reikalavimus (plg. Brinker, Sager 2006, 21–60; Mroczynski 2014, 30–72).

Kadangi svarbiausias tyrimo objektas taikant šį modelį yra kalbinis elgesys, tai pagrindinis kriterijus sudarant tikslinę tyrimo grupę ir atrenkant informantus yra labai paprastas – tai *deklaruojamas tarmiškumas*. Informantai, kurie galėtų patekti į grupę, turėtų atsakyti į klausimą: *ar (tam tikromis aplinkybėmis) kalbate tarmiškai?* Tas atsakymas, žinoma, turi būti teigiamas.

Toliau tikslinės grupės sudaromos ir informantai atrenkami gali būti įvairiai – renkantis tik „skerspjūvio“ ar tik ilgalaikius, tik realiojo laiko ar tik stebimojo laiko kriterijus arba visas įmanomas jų kombinacijas. Norint gauti tikslesnius ir objektyvesnius rezultatus ir nustatyti, kuriuos kriterijus ar jų kombinacijas geriausia taikyti, geriausia būtų išmėginti visus įmanomus variantus.

Empirinės medžiagos korpuso formavimo komponentą sudaro penki iš dalies savarankiški, iš dalies tarpusavyje susiję punktai:

- 1) anketavimas duomenų gavimo pradžioje,
- 2) kūrybinės užduotys,
- 3) laisvasis pokalbis,
- 4) giluminis interviu,
- 5) anketavimas duomenų gavimo pabaigoje.

Anketos klausimai gali būti susiję vien tik su informantų kalbiniu elgesiu, tačiau nebūtinai. Priklausomai nuo tyrėjo tikslų anketa gali būti ir platesnė, apimanti ne tik kalbinio elgesio, bet ir kalbinių nuostatų problematiką. Juo labiau kad šie du fenomenai tarpusavyje daugiau ar mažiau yra susiję.

Sociologai ir mokslinių tyrimų metodologai seniai yra pastebėję ir išsamiai aprašę anketavimo (taip pat ir interviu) privalumus ir trūkumus (plg. Gaižauskaitė, Mikėnė 2014; Gaižauskaitė, Valavičienė 2016; Dikčius 2011; Kardelis 2017, 236–272). Bene svarbiausi trūkumai yra apklausos vedėjo įtaka respondentams; ribotas atsakymų laikas; nevienoda respondentų reakcija, mąstymo ypatumai; neišsamus, skubotas anketos pildymas. Taip pat svarbi aplinkos įtaka. Be to, respondentai gali būgštauti, kad bus nustatyta jų asmenybė, todėl atsakymų patikimumas kartais abejotinas ir pan. (Tidikis 2003, 488). Dėl šių priežasčių modelyje siūlomas pakartotinis anketavimas. Jisai koreliuotų ne tik su pirmąja anketa, bet ir su giluminiu interviu, todėl galima pagrįstai manyti, jog pavyktų gauti tikslesnius ir

išsamesnius duomenis negu trumpalaikio tyrimo atveju. Be to, pakartotinis anketavimas leistų patikslinti neaiškius ar abejotinus ir pirmosios anketos, ir giluminio interviu aspektus.

Kūrybinių užduočių pamatas yra vaizdiniai (ir) ar situaciniai stimulai, parengti taip, kad informantas, atlikdamas užduotį, būtų priverstas vartoti leksemas ar formas, kuriose gali pasirodyti tarmiškumo ypatybės. Kitaip tariant, informantas būtų spraudžiamas į tam tikrus rėmus ir provokuojamas vartoti vienam ar kitam diatopiniam varietetui būdingas kalbines ypatybes. Kūrybinės užduotys koreliuotų su laisvuju pokalbiu, kur informantas jau būtų išlaisvintas iš minėtųjų rėmų. Laisvąjį pokalbį galima modeliuoti gana įvairiai, atsižvelgiant į nekalbines situacijas, vietą ir pašnekovų vaidmenis.

Svarbiausias giluminio interviu tikslas yra aiškintis informanto subjektyvųjį tarmiškumą: pamėginti iš pašnekovo išgauti tą kalbinių ypatybių visumą, kurią jis sieja su konkrečiu diatopiniu lietuvių kalbos ploto varietetu.

Jeigu būtų vykdomas ilgalaikis stebimojo laiko tyrimas, šį penkių komponentų duomenų gavimo modelį būtų galima taikyti atitinkamais laiko intervalais. Idealus atvejis būtų toks, jeigu tyrimas būtų vykdomas su tais pačiais informantais.

Antroji *kalbinio elgesio* tyrimo modelio dalis, kaip jau minėta, susijusi su gautos empirinės medžiagos analize. Duomenų analizės dalį sudaro trys komponentai:

- 1) kūrybinės užduoties, laisvojo pokalbio bei giluminio interviu metu gautų įrašų (tekstų) techninis parengimas,
- 2) lingvistinė analizė, atliekama pritaikius distribucijos lentelių metodą,
- 3) tarmiškumo matavimas ir kalbinės distancijos skaičiavimas.

Empirinės medžiagos techninis parengimas priklauso nuo tyrėjo, jo turimos įrangos medžiagai apdoroti. Medžiaga gali būti transkribuojama, galima dirbti tik su garso įrašais ir pan.

Lingvistinei analizei atlikti patogų pasitelkti distribucines lenteles, kurios plačiai naudojamos fonologijos tyrimuose. Jose patogų apžvelgti ir nagrinėjamas kalbines ypatybes, ir jų pozicijas, todėl jos pasirinktos kaip patogus analizei instrumentas.

Kalbinės distancijos konceptas čia paremtas daugiausiai Peterio Kocho ir Wulfo Oesterreicherio tyrimais (žr. Koch, Oesterreicher 1985; 1996), tik jų idėja šiek tiek pakeista ir pritaikyta tarminių varietetų kontinuumo santykiui aptarti ir tarmiškumo matavimui pagrįsti. Atskaitos taškas čia yra tarminės kalbos santykis su standartine kalba (kalbinė distancija), o tarmiškumo konceptas sudarytas iš trijų elementų: *maksimalaus*, *minimalaus* ir *varijuojančio tarmiškumo* (tarmiškumo matavimas). Nagrinėjant kalbinę distanciją, be abejo, būtina atsižvelgti ir į *subjektyvųjį* tarmiškumą.

Distanciją formalizuoti ir apskaičiuoti bei tarmiškumą matuoti galima įvairiai. Pavyzdžiui, galima skaičiuoti Levenshteino distanciją (Heeringa 2003), taikyti segmentaciją (Herrgen et al. 2001), hierarchinį modelį (Lameli 2004), galima rinktis ir kitokius žinomus tarmiškumo matavimo būdus būdus (pvz., Nerbonne, Siedle 2005).

Vietoj išvadų

Diskusijai siūlomą *kalbinio elgesio* tyrimams ir *tarmiškumo matavimui* skirtą modelį tiesiog apibendrinsiu 3 lentelėje, kurią sudaro duomenų rinkimo ir duomenų analizės skiltys, o kiekvienoje jų išdėstyti jau aptarti modelio komponentai.

3 lentelė. Diskusinis duomenų gavimo ir analizės modelis

Duomenų rinkimas	Duomenų analizė
I. Informantų atranka 1. Tikslinės tyrimo grupės sudarymas: subjektyviojo tarmiškumo kriterijus 2. Informantų atranka: a. atrankos instrumentas b. atrankos vykdymas c. tyrimo etika II. Duomenų gavimas 1. Anketa I 2. Kūrybinės užduotys 3. Laisvasis pokalbis 4. Giluminis interviu 5. Anketa II	1. Tekstų analizė 2. Distribucijos lentelės 3. Kalbinės distancijos ir tarmiškumo matavimas

Akivaizdu, kad šio modelio patikimumą, efektyvumą ir naudą galima patikrinti tik praktiškai, iš pradžių atliekant bandomąjį ar žvalgomąjį tyrimą, o vėliau – ir nuoseklesnius ir platesnius tyrimus. Toks minimalus tyrimas buvo padarytas, tačiau tai, kaip jau minėta straipsnio pradžioje – jau kitos, atskiros publikacijos objektas ir tema.

Literatūra

Aliūkaitė, Daiva. 2019. Objektivusis tarmiškumas: požymiai ir vertė. *Respectus Philologicus*. Vol. 35 (40). 63–91. Prieiga internetu: <https://www.zurnalai.vu.lt/respectus-philologicus/article/view/12717>

Aliūkaitė, Daiva, Danguolė Mikulėnienė, Agnė Čepaitienė, Laura Geržotaitė. 2017. *Kalbos variantiškumas ir jo vertinimas perceptyviosios dialektologijos požiūriu: variantų ir vietų vaizdiniai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Aliūkaitė, Daiva, Danguolė Mikulėnienė, Agnė Čepaitienė, Laura Brazaitienė. 2020. *Lietuvių kalbos variantai: tyrėjo ir paprastojo kalbos bendruomenės nario perspektyvos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Bacevičiūtė, Rima, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa, sud. 2004. *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Laima Grumadienė, red. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Brinker, Klaus, Sven F. Sager. 2006. *Linguistische Gesprächsanalyse. Eine Einführung*. 4., neu bearbeitete Auflage. Berlin: Schmidt.

Dabašinskienė, Ineta, Eglė Dagilytė. 2013. Suvalkiečių išskirtinumas: būdo savybės ar kalbėjimas? *Miestai ir kalbos*. 2, *Sociolingvistinis Lietuvos portretas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 105–123.

Dikčius, Vytautas. 2011. Anketos sudarymo principai. Vilnius: 2011. Prieiga internetu: https://www.academia.edu/29780033/ANKETOS_SUDARYMO_PRINCIPAI

- Emigrantai: kalba ir tapatybė*. 2015. Meilutė Ramonienė, red. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Emigrantai: kalba ir tapatybė II. Keturi sociolingvistiniai portretai*. 2019. Meilutė Ramonienė, red. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Forgeron, Gabriela Marija. 2021. *Jaunimo kalbinės nuostatos: rytų aukštaičių atvejis (perceptyviosios dialektologijos perspektyva)*. Magistro darbas. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Herrgen Joachim, Alfred Lameli, Stefan Rabanus, Jürgen Erich Schmidt. 2001. Dialektalität als phonetische Distanz: Ein Verfahren zur Messung standarddivergenter Sprechformen. Online-Publikation, verfügbar auf <http://www.sprachatlas.de>
- Heeringa, Wilbert. 2003. *Measuring Dialect Pronunciation Differences using Levenshtein Distance*. Groningen.
- Jakaitė-Bulbukienė, Kristina. 2022. „Išsilavinęs, įdomus, veiklus...“ – bendrine kalba ar tarme kalbantis žmogus? *Sociolingvistinė Lietuvos panorama. Gyventojų kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 161–179.
- Kalėdienė, Laima. 2013. Požiūris į tarmes ir nuostatos dėl jų vartojimo trijose Dzūkijos etnografinio regiono dalyse. *Miestai ir kalbos. 2, Sociolingvistinis Lietuvos portretas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 125–151.
- Kardelis, Kęstutis. 2017. *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*. Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Kliukienė, Regina. 2010. Tarmės mieste: mokėjimas, vartojimas ir kalbinės nuostatos. *Miestai ir kalbos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 91–105.
- Kliukienė, Regina. 2013. Tarmės mokėjimas, vartojimas ir nuostatos Žemaitijos regione. *Miestai ir kalbos. 2, Sociolingvistinis Lietuvos portretas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 91–103.
- Koch, Peter, Wulf Oesterreicher. 1985. Sprache der Nähe - Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. In *Romanistisches Jahrbuch 36*, 15–43.
- Koch, Peter, Wulf Oesterreicher. 1996. Sprachwandel und expressive Mündlichkeit. In *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik 102*, 64–96.
- Lameli, Alfred. 2004. Hierarchies of dialect features in a diachronic view: implicational scaling of real time data. In: *Language Variation in Europe. Papers from the Second International Conference on Language Variation in Europe (ICLaVE 2)*. B.-L. Gunnarson et al., eds. 253–266.
- Miestai ir kalbos*. 2010. Meilutė Ramonienė, red. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Miestai ir kalbos II. Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis*. 2013. Meilutė Ramonienė, red. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Mikulėnienė, Danguolė, Agnė Čepaitienė, Rima Bakšienė, Laura Geržotaitė, Daiva Kardelytė-Grinevičienė, Asta Leskauskaitė, Violeta Meiliūnaitė, Simona Vyniautaitė. 2019. *Dialektometrinis tradicinių lietuvių tarmių klasifikacijos pjūvis: žvalgomas tyrimas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Mroczynski, Robert. 2014. *Gesprächslinguistik. Eine Einführung*. Tübingen: Narr.
- Nerbonne, John, Christine Siedle. 2005. Dialektklassifikation auf der Grundlage aggregierter Ausspracheunterschiede. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik 72*. 129–147.
- Ramonienė, Meilutė. 2013. Tarmės Aukštaitijos miestuose: mokėjimas, vartojimas ir kalbinės nuostatos. *Miestai ir kalbos. 2, Sociolingvistinis Lietuvos portretas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 75–90.
- Ramonienė, Meilutė. 2022. Tarmių vieta XXI amžiaus Lietuvoje. *Sociolingvistinė Lietuvos panorama. Gyventojų kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 183–205.
- Ramonienė, Meilutė, Eglė Gudavičienė, Inga Hilbig, Kristina Jakaitė-Bulbukienė, Loreta Vilkienė. 2022. *Sociolingvistinė Lietuvos panorama. Gyventojų kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Siebenhaar, Beat. 2002. Sprachwandel von Sprachgemeinschaften und Individuen. In *Spracherwerb und Lebensalter*. Annelies Häcki Buhofer (Hg.). Tübingen und Basel: A. Francke Verlag (Basler Studien zur deutschen Sprache und Literatur 83). 313–325.
- Smetonienė, Irena, Antanas Smetona, Audrius Valotka. 2016. Dėl lietuvių kalbos standartizacijos. *Lietuvių kalba 10*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1–14. Prieiga internetu: <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22587>
- Streckenbach, Andrea. 2019. Real- und Apparent-Time-Analysen: Theoretische Überlegungen und Beispiele aus den (spontansprachlichen) Daten des Sprachatlas von Mittelfranken. In *Methodik moderner Dialektforschung*.

Erhebung, Aufbereitung und Auswertung von Daten am Beispiel des Oberdeutschen. Sebastian Kürschner, Mechthild Habermann und Peter O. Müller (Hg.). Hildesheim, Zürich: Georg Olms Verlag (Germanistische Linguistik, 241/243). 45–77.

Tidikis, Rimantas. 2003. *Socialinių mokslų tyrimų metodologija*. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras.

Vergeiner, Philip C., Stephan Elspaß, Dominik Wallner. 2021. Zur Stabilität dialektaler Formen.: Eine real- und apparent-time-Analyse remanenter Merkmale in den ruralen Basisdialekten Österreichs. *Linguistik Online* 110(5), 9–32. Prieiga internetu: <https://doi.org/10.13092/lo.110.8135>

Vergeiner, Philip C., Dominik Wallner, Lars Bülow. 2021. Reihenschritte im rezenten Laut-wandel? Ergebnisse einer real- und apparent-time-Untersuchung zur Entwicklung der Vo-kalreihe mhd. ê – oe – ô im Süd- und Südmittelbairischen. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 40/1, 31–64.

Vilkienė, Loreta. 2022. Lietuvos gyventojų nuostatos: konstanta ar pokyčiai? *Sociolingvistinė Lietuvos panorama. Gyventojų kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 209–243.